

JINOYAT PROTSESSUAL HUQUQI TUSHUNCHASI VA UNING MOHIYATI

Hakimov Zarif Sharifboyevich

Buxoro davlat universiteti

Yurisprudensiya kafedrası o'qituvchisi

E-mail: z.sh.hakimov@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada jinoyat-protsessual huquqi tushunchasi va uning boshqa huquq turlari bilan o'zaro bog'liqligi haqida so'z yuritiladi. Shu bilan birga jinoyat-protsessual kodeksida keltirib o'tilgan bob va moddalari haqida ma'lumot berilgan. Jinoyat-protsessual huquqi bilan bog'liq asosiy normativ hujjatlar haqida ham batafsil ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: *jinoyat-protsessual huquqi, protses, kriminalistika, kriminologiya, jinoyatchilik.*

KIRISH: Jinoyat-protsessual huquqi surishtiruv, dastlabki tergov, prokuratura va sud organlarining jinoyat ishlarini qo'zg'atish, tergov qilish va hal qilish faoliyatini tartibga soluvchi huquq sohasi hisoblanadi. Jinoyat-protsessual huquqi nafaqat turdosh huquqiy fanlar, balki jinoyat ishlarining sud muhokamasi vazifalarini amalga oshirish manfaatlarida muvaffaqiyatli foydalaniladigan bilimlarning boshqa sohalari bilan chambarchas bog'langan.

Jinoyat-protsessual huquqi Konstitutsiyaviy huquq bilan chambarchas bog'liq. Xususan, Konstitutsiya davlat hokimiyati va jinoyat sud ishlari yurituvining asosiy prinsiplarini shakllantirgan, mamlakatda sud tizimini belgilab bergan. Shuningdek, Konstitutsiyada inson va fuqarolarning asosiy huquq va erkinliklari hamda Konstitutsiya va qonunlar ustuvorligi masalasi ham belgilangan.

Jinoyat-protsessual huquqi, shuningdek, jinoyat huquqi bilan ham bog'liq. Jinoyat-huquqiy munosabatlarni o'rnatish va jinoiy javobgarlik choralari qo'llashni faqatgina jinoyat-protsessual munosabatlar doirasida amalga oshirish mumkin. Jinoyat

huquqi normalari, birinchidan, faqatgina jinoyat-protsessual huquq normalari orqali qo'llanilishi mumkin bo'lsa, ikkinchidan, jinoyat-huquqiy normalarni qo'llashga faqatgina jinoyat-protsessual munosabatlar subyektlari haqli hisoblanadi. Jinoyat-protsessual huquqi, jinoyat-ijroiya huquqi bilan ham uzviy bog'liq. Jinoyat-protsessual kodeksi normalari sud tomonidan mahkumni saqlash tartibini o'zgartirish, hukmni ijroga qaratish, jazoni o'tash sharoitlarini o'zgartirish bilan bog'liq munosabatlarni ham tartibga soladi.

Jinoyat-protsessual huquqi kriminologiya fani bilan ham uzviy aloqador. Jinoyatchilikni, uning sabab va shart-sharoitlarini, jinoyatchining shaxsini o'rganadigan, jinoyatchilikning oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqadigan kriminologiya jinoyat protsessi nazariyasi va amaliyoti bilan chambarchas bog'langan. Bu narsa jinoyat-protsessual qonunning har bir muayyan ish bo'yicha jinoyatning sabablari hamda uning sodir etilishiga ko'mak bergan shart-sharoitlarni aniqlash, ularni bartaraf etish uchun chora ko'rish, ayblanuvchi, sudlanuvchining shaxsini to'liq va har tomonlama o'rganish talabida o'z aksini topadi. Fuqarolik huquqi ham o'z o'rnida jinoyat-protsessual huquqi bilan bog'liqdir. Jinoyat tufayli yetkazilgan zarar, o'z navbatida, jabrlanuvchiga yetkazilgan mulkiy ziyon va ma'naviy zararni qoplatishga bo'lgan huquqini vujudga keltiradi. Bunda qonun jinoyat protsessida fuqaroviy da'vo qo'zg'atish yoxud yetkazilgan zararni fuqarolik sud ish yurituvi tartibida undirishni ko'zda tutadi.[1.9-11]

“Protsess” so'zi lotincha “procedere” - olg'a siljish; “processus” - harakat, rivojlanayotgan, ishlab chiqarish ma'nolarini anglatadi. Jinoyat protsessi davlatning huquqni qo'llash bo'yicha faoliyati turi hisoblanib, jinoyatlarni aniqlash, ularning sodir bo'lish holatlarini tergov qilish, aybdor shaxslarni fosh etish va adolatli jazoga tortish davlatning vazifalariga kiradi. Jinoyat-protsessual huquqi - jinoyat ishlari bo'yicha surishtiruv, dastlabki tergov va sud muhokamasini o'tkazish bilan bog'liq faoliyatni tartibga soluvchi tartib-qoida va normalarning qonunda mustahkamlangan tizimini, ya'ni jinoyat ishi yurituvi vazifalari amalga oshiriladigan zarur huquqiy tartib-

taomillarni ifodalovchi mustaqil huquq sohasidir. Jinoyat-protsessual huquqi tizimi ikki qismdan iborat: umumiy va maxsus. Jinoyat-protsessual huquqining umumiy qismida butun jinoyat protsessiga oid yoxud uning aksariyat bosqichlari va institutlariga taalluqli bo'lgan asosiy tushunchalar va qoidalar o'rin olgan.

Umumiy qismda protsessual qonunchilikning vaqt, hudud va shaxslar doirasida amal qilishi, protsess ishtirokchilalining huquq va majburiyatlari, hokimiyat organlarining vakolatlari, dalillar va isbot qilish instituti, dalillarni to'plash, tekshirish va baholash, protsessual majburlov choralari va boshqa umumiy institutlar va masalalar o'rin olgan. Jinoyat-protsessual huquqining maxsus qismida jinoyat protsessining alohida bosqichlari va ularni amalga oshirish tartibi belgilangan bo'lib, shuningdek, protsessual harakatlarni o'tkazish qoidalari tartibga solingan. Umuman olganda, maxsus qismning o'zini shartli ravishda turdosh huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi to'rt mustaqil institutlarga ajratish mumkin: sudga qadar ish yuritish; sudda ish yuritish; alohida toifadagi jinoyat ishlarini yuritish; jinoiy sud ishlarini yuritish sohasidagi xalqaro hamkorlik. [2.4-5]

OLINGAN NATIJALAR VA ULARNING MUHOKAMASI:

Jinoyat –protsessual qonun hujjatlarining normalari bilan tartibga solingan ijtimoiy munosabatlar bo'lib, ularning ishtirokchilari jinoyat ishlarini qo'zg'atish,tergov qilish, muhokama qilish va hal qilish borasidagi faoliyat davomida protsessual huquq va majburiyatlarning subyektlari sifatida qatnashadilar. Ushbu huquqiy munosabatlarda davlat organining ishtiroki shart ekanligi mazkur munosabatlarning xususiyatini tashkil etadi. Ayni paytda mazkur munosabatlar davlat organlarining, o'zi, masalan tergovchi va prokuror, prokuror va sud kabilar o'rtasida ham yuzaga kelishi mumkin. Binobarin, jinoyat-protsessual huquqiy munosabatlar hokimiyat va bo'ysunish munosabatlaridir va shu bois ular hokimiyat munosabatlari deb ham atalishi mumkin. [3.18-19]

Jinoyat ishlarini sudda ko'rishni amalga oshirish ko'pincha jinoyatlarni ochish, ularni tergov qilish va sudda ko'rib chiqish ilmiy uslublari va vositalari tizimidan, ya'ni

kriminalistika sohasidagi bilimlardan foydalanmasdan mumkin bo'lmaydi. Kriminalistika jinoyatlarni ochish va ularning oldini olish maqsadida dalillarni topish, to'plash, qayd qilish hamda tadqiq qilish bo'yicha jinoyat-protsessual qonunda nazarda tutilgan harakatlarni bajarish uchun qo'llaniladigan texnik vositalar, taktik uslublar va usullar to'g'risidagi fandır.

Jinoyat-protsessual normalarining belgilari quyidagilardan iborat: 1) davlat tomonidan o'rnatilgan, ya'ni davlatning qonun chiqaruvchi hokimiyatni amalga oshiruvchi oliy vakillik organi tomonidan tegishli normativ-huquqiy hujjatlarda belgilangan; 2) jinoyat-protsessual huquq va majburiyatlar subyektlarining umumiy xulq-atvor qoidalari bo'lib, muntazam ravishda takrorlanadigan muayyan harakatlarni ko'zda tutadi; 3) jinoyat protsessi ishtirokchilari uchun majburiy hisoblanadi; norma o'zining umummajburiy ta'siri orqali protsessning barcha ishtirokchilarini emas, balki u bevosita taalluqli bo'lgan ishtirokchilarni qamrab oladi; 4) normalar davlat majburlov kuchi orqali ta'minlanadi; 5) jinoyat-protsessual qonun hujjatlari vazifalarini samarali tarzda amalga oshirish maqsadini ko'zlaydi. Shu o'rinda O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining Jinoyat protsessual huquqiga oid bob va moddalariga to'xtalib o'tsak. Ushbu kodeksning 5-bobi Jinoyat protsessida o'z manfaatlarini himoya qiladigan shaxslar. himoyachilar va vakillar to'g'risida bo'lib, bu bob quyidagi moddalarni o'z ichiga oladi.

46-modda Ayblanuvchining huquq va majburiyatlari: Ayblanuvchi o'zining nimada ayblanayotganligini bilish; qamoqqa olinganligi va turgan joyi to'g'risida advokatga yoki yaqin qarindoshiga telefon orqali qo'ng'iroq qilish yoxud xabar berish; himoyachiga ega bo'lish hamda uchrashuvlarning soni va davom etish vaqti cheklanmagan holda u bilan xoli uchrashish, ushbu Kodeks 230-moddasining [ikkinchi qismida](#) nazarda tutilgan hollar bundan mustasno; o'ziga qo'yilgan ayblov yuzasidan hamda ishning boshqa har qanday holatlari bo'yicha ko'rsatuvlar berish yoxud ko'rsatuvlar berishdan bosh tortish va ko'rsatuvlaridan jinoyat ishiga doir dalillar sifatida uning o'ziga qarshi foydalanilishi mumkinligi haqida xabardor bo'lish; o'z ona

tilidan hamda tarjimon xizmatidan foydalanish; o'zining himoyalani sh huquqini shaxsan o'zi amalga oshirish; iltimosnoma berish va rad qilish; dalillar taqdim etish; surishtiruvchi yoki tergovchining ruxsati bilan tergov harakatlarida ishtirok etish; surishtiruv yoki dastlabki tergov tamom bo'lganidan so'ng ishning barcha materiallari bilan tanishib chiqish hamda undan zarur ma'lumotlarni yozib olish, materiallar va hujjatlardan texnika vositalari yordamida o'z hisobidan ko'chirma nusxalar olish yoki ulardagi ma'lumotlarni o'zga shaklda qayd etish; jinoyat ishining surishtiruvchi, tergovchi yoki prokuror tomonidan tugatilganligiga qarshi e'tiroz bildirish hamda sud muhokamasi o'tkazilishini talab qilish; sud tomonidan ish bo'yicha dastlabki eshituv o'tkazilayotganda ishtirok etish, yarashuv to'g'risidagi, amnistiya aktini qo'llash haqidagi ishlar bo'yicha, birinchi instansiya va apellyatsiya instansiyasi sudining majlislarida, sudning ruxsati bilan esa, kassatsiya va taftish instansiyasi sudining majlislarida ishtirok etish; surishtiruvchi, tergovchi, prokuror va sudning harakatlari hamda qarorlari ustidan shikoyatlar berish; sud majlisining bayonnomasi bilan tanishish hamda u haqda o'z mulohazalarini bildirish; ish bo'yicha keltirilgan protestlar, apellyatsiya, kassatsiya va taftish shikoyatlaridan xabardor bo'lish va ularga nisbatan e'tirozlar bildirish huquqiga ega.

48-modda Gumon qilinuvchining huquq va majburiyatlari: Gumon qilinuvchi o'zining nimada gumon qilinayotganligini bilish; ushlab turilganligi va turgan joyi to'g'risida advokatga yoki yaqin qarindoshiga telefon orqali qo'ng'iroq qilish yoxud xabar berish; u amalda ushlangan yoki jinoyat joyida ushlab bilan bog'liq tezkor-qidiruv tadbiri amalda yakunlangan yoxud uning gumon qilinuvchi deb e'tirof etilganligi to'g'risidagi qaror unga ma'lum qilingan paytdan boshlab himoyachiga ega bo'lish hamda uchrashuvlarning soni va davom etish vaqti cheklanmagan holda u bilan xoli uchrashish, ushbu Kodeksning 230-moddasi [ikkinchi qismida](#) nazarda tutilgan hollar bundan mustasno; ushlanganidan keyin yigirma to'rt soatdan kechiktirmay so'roq qilinishini talab qilish; o'ziga nisbatan qo'yilgan gumon xususida hamda ishning boshqa har qanday holatlari to'g'risida ko'rsatuvlar berish yoxud ko'rsatuvlar

berishdan bosh tortish va ko'rsatuvlaridan jinoyat ishiga doir dalillar sifatida uning o'ziga qarshi foydalanilishi mumkinligi haqida xabardor bo'lish; o'z ona tilidan hamda tarjimon xizmatidan foydalanish; o'zining himoyalani shu huquqini shaxsan o'zi amalga oshirish; iltimosnoma berish va rad qilish; dalillar taqdim etish; surishtiruvchi yoki tergovchining ruxsati bilan tergov harakatlarida ishtirok etish; yarashuv to'g'risidagi, amnistiya aktini qo'llash haqidagi ishlar bo'yicha sud majlislarida ishtirok etish; surishtiruvchining, tergovchining, prokurorning va sudning harakatlari hamda qarorlari ustidan shikoyatlar berish huquqiga ega.

53-modda Himoyachining huquq va majburiyatlari: Himoyachi manfaatlarini himoya qilayotgan shaxsning nimada gumon qilinayotganligi yoki ayblanayotganligini bilish; advokatlik guvohnomasini ko'rsatganidan va muayyan ishni yuritishga vakolatli ekanligini tasdiqlovchi orderni taqdim etganidan so'ng ishda ishtirok etish; gumon qilinuvchi so'roq qilinayotganda ishtirok etish, shaxsga ayblov e'lon qilinayotganda hozir bo'lish hamda ayblanuvchi so'roq qilinayotganda, shuningdek ularning ishtirokida o'tkaziladigan boshqa tergov harakatlarida ishtirok etish va gumon qilinuvchilarga, ayblanuvchilarga, guvohlarga, ekspertlarga, mutaxassislarga savollar berish; boshqa tergov harakatlari yurgizilayotganda surishtiruvchi yoki tergovchining ruxsati bilan ishtirok etish; o'zi ishtirok etgan tergov harakatining yuritilishi xususida yozma mulohazalar berish; iltimosnoma berish va rad etish; ushbu Kodeks 87-moddasining [ikkinchi qismiga](#) muvofiq dalillarni to'plash va taqdim etish; gumon qilinuvchi yoki ayblanuvchi ishtirokida o'tkazilgan protsessual harakatlarga oid hujjatlar bilan, surishtiruv yoki dastlabki tergov tamom bo'lganidan keyin esa jinoyat ishining barcha materiallari bilan tanishish hamda undan zarur ma'lumotlarni yozib olish, materiallar va hujjatlardan texnika vositalari yordamida o'z hisobidan ko'chirma nusxalar olish yoki ularda ko'rsatilgan ma'lumotlarni o'zga shaklda qayd etish; agar himoyani amalga oshirish uchun zarur bo'lsa, davlat sirlari, tijorat siri yoki boshqa sirni o'z ichiga olgan axborot bilan qonunchilikda nazarda tutilgan tartibda tanishish; sud tomonidan ish bo'yicha dastlabki eshituv

o'tkazilayotganda va sud muhokamasida taraf sifatida ishtirok etish; surishtiruvchining, tergovchining, prokurorning va sudning harakatlari hamda qarorlari ustidan shikoyatlar keltirish; sud majlisining bayonnomasi bilan tanishish va bu haqda o'z mulohazalarini bildirish; ish bo'yicha keltirilgan shikoyatlar, protestlar to'g'risida bilish hamda ularga nisbatan e'tirozlar bildirish; apellyatsiya, kassatsiya va taftish instansiyasi sudi majlislarida ishtirok etish huquqiga ega.

55-modda Jabrlanuvchining huquq va majburiyatlari: Jabrlanuvchi ko'rsatuv berish; dalillar taqdim qilish; iltimosnoma berish va rad qilish; o'z ona tilidan va tarjimon xizmatidan foydalanish; o'z manfaatlarini himoya qilish uchun vakil olish; surishtiruvchi yoki tergovchining ruxsati bilan tergov harakatlarida ishtirok etish; surishtiruv yoki dastlabki tergov tamom bo'lganidan so'ng ishning barcha materiallari bilan tanishish va undan zarur ma'lumotlarni yozib olish, materiallar va hujjatlardan texnika vositalari yordamida o'z hisobidan ko'chirma nusxalar olish yoki ulardagi ma'lumotlarni o'zga shaklda qayd etish; qonunda nazarda tutilgan hollarda yarashuv to'g'risida ariza berish hamda sud tomonidan ish bo'yicha dastlabki eshituv o'tkazilayotganda va yarashuv to'g'risidagi ishlar bo'yicha, birinchi instansiya, apellyatsiya, kassatsiya va taftish instansiyasi sudining majlislarida ishtirok etish; surishtiruvchi, tergovchi, prokuror va sudning harakatlari hamda qarorlari ustidan shikoyatlar keltirish; shaxsan o'zi yoki vakili orqali sudda ayblovni quvvatlash; sud majlisining bayonnomasi bilan tanishish va u haqda o'z mulohazalarini bildirish; ish bo'yicha keltirilgan shikoyatlar, protestlardan xabardor bo'lish va ularga nisbatan e'tirozlar bildirish huquqiga egadir.

57-modda Fuqaroviy da'vogarning huquq va majburiyatlari: Fuqaroviy davogar: fuqaroviy da'vo qo'zg'atish va uni quvvatlash; dalillar taqdim qilish; qo'zg'atilgan da'vo bo'yicha tushuntirishlar berish; o'z manfaatlarini himoya qilish uchun vakil olish; iltimosnoma berish va rad qilish; surishtiruvchidan, tergovchidan, prokurordan yoki suddan da'voni ta'minlash choralarini ko'rish haqida iltimos qilish; surishtiruv yoki dastlabki tergov tamom bo'lganidan so'ng ishning barcha materiallari

bilan tanishish va undan zarur ma'lumotlarni yozib olish, materiallar va hujjatlardan texnika vositalari yordamida o'z hisobidan ko'chirma nusxalar olish yoki ulardagi ma'lumotlarni o'zga shaklda qayd etish; sud tomonidan ish bo'yicha dastlabki eshituv o'tkazilayotganda hamda birinchi instansiya, apellyatsiya, kassatsiya va taftish instansiyasi sudining majlislarida ishtirok etish; surishtiruvchi, tergovchi, prokuror va sudning harakatlari hamda qarorlari ustidan shikoyatlar berish; sud hukmi va ajrimining fuqaroviy da'voga tegishli qismi ustidan shikoyat qilish; ish bo'yicha keltirilgan shikoyatlar, protestlardan xabardor bo'lish va ularga nisbatan e'tirozlar bildirish huquqiga egadir.

59-modda Fuqaroviy javobgarning huquq va majburiyatlari: Fuqaroviy javobgar: ayblov va fuqaroviy da'voning mazmunini bilish; da'voga e'tiroz bildirish; tushuntirish berish; o'z manfaatlarini himoya qilish uchun vakil olish; dalillar taqdim qilish; iltimosnoma berish va rad qilish; surishtiruv yoki dastlabki tergov tamom bo'lganidan so'ng ishning barcha materiallari bilan tanishish va undan zarur ma'lumotlarni yozib olish, materiallar va hujjatlardan texnika vositalari yordamida o'z hisobidan ko'chirma nusxalar olish yoki ulardagi ma'lumotlarni o'zga shaklda qayd etish; sud tomonidan ish bo'yicha dastlabki eshituv o'tkazilayotganda hamda birinchi instansiya, apellyatsiya, kassatsiya va taftish instansiyasi sudining majlislarida ishtirok etish; surishtiruvchi, tergovchi, prokuror va sudning harakatlari va qarorlari ustidan shikoyatlar keltirish; sud hukmi va ajrimining fuqaroviy da'voga tegishli qismi ustidan shikoyatlar berish; ish bo'yicha keltirilgan shikoyat va protestlardan xabardor bo'lish va ularga nisbatan e'tirozlar bildirish huquqiga egadir.

61-modda. Qonuniy vakilning huquq va majburiyatlari: Qonuniy vakil: o'zi vakillik qilayotgan shaxsning surishtiruvchiga, tergovchiga, prokurorga yoki sudga chaqirilganligidan xabardor bo'lish; o'zi vakillik qilayotgan qamoqdagi shaxs bilan xoli uchrashish; o'zi vakillik qilayotgan shaxs ushbu Kodeksga muvofiq ega bo'lgan protsessual huquqlarni amalga oshirish huquqiga ega.

63-modda. Vakilning huquq va majburiyatlari: Jabrlanuvchining, fuqaroviy da'vogarning, fuqaroviy javobgarining vakili tegishincha jabrlanuvchi, fuqaroviy da'vogar, fuqaroviy javobgar ega bo'lgan protsessual huquqlardan foydalanadi. Vakil ish yuritishning istalgan vaqtida o'z majburiyatlarini bajarishni davom ettirishdan voz kechishga haqlidir.

XULOSA: Xulosa qilib shuni aytishim mumkinki, jinoyat protsessual huquqi jinoyat ishini tergov qilish va hal qilishda sud, prokuratura, tergov va surishtiruv organlarining faoliyatini, ularning bu borada fuqarolar va muassasalar bilan munosabatini hamda ayblanuvchi, jabrlanuvchi, ayblovchi, himoyachi va boshqa protsess ishtirokchilarining huquq va burchlarini belgilaydigan huquqiy normalar yig'indisi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mualliflar jamoasi. Jinoyat protsessual huquqi. – Toshkent.: TDYU nashri. 2021. 9-11 b.
2. Jinoyat protsessual huquqi “Mualliflar jamoasi” D.I.Kenjaboyev Toshkent Davlat Yuridik Universiteti Darslik Toshkent 2021-y 4-5 betlar
3. Mirenskiy B.A. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat protssesi. – Toshkent.: 2012. 18-19 b.
4. O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-Protsessual Kodeksi V BOB